

Marko Štepec*

Preživetje v strelskih jarkih in v zaledju: med pomanjkanjem in kaznovanjem

IZVLEČEK

Izkušnja prve svetovne vojne je bila travmatska tako za vojake v strelskih jarkih kot za civiliste, ki so v zaledju doživeli delovno mobilizacijo, vojno izčrpavanje, pomanjkanje in lakoto. Ob srečanju s topografijo strelskih jarkov in strategijami preživetja, ki so določale vojni vsakdan, se je ustvarjal do takrat neznan svet predstav z novimi hierarhijami, pravili in besediščem. S pojmi totalna mobilizacija in militarizacija družbe lahko označimo vpliv vojne na človeške odnose in mišljenje. Vojno-propagandni uradi so ustvarjali podobe nasprotnikov in vzpodbujali iskanje notranjih sovražnikov. Z vrsto ukrepov so bile v zaledju bojišče ukinjene ali omejene številne pravice in vojaško sodstvo je dobilo pristojnosti nad civilisti. Po sklenjenem premirju so se množice vojakov vračale domov in skupaj s civilnim prebivalstvom pospravljale ruševine, ki niso bile le materialne.

Ključne besede: prva svetovna vojna, soška fronta, strelski jarki, zaledje, militarizacija, spomin

* Dr., zgodovinar, muzejski svetnik, Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije, Celovška cesta 23, SI-1000 Ljubljana, marko.stepec@guest.arnes.si

ABSTRACT

SURVIVING IN THE TRENCHES AND THE HINTERLAND: BETWEEN DEPRIVATION AND PUNISHMENT

World War I was not only traumatic for the soldiers in the trenches but also for civilians who experienced labour mobilisation, war attrition, deprivation, and hunger in the hinterland. After encountering the topography of the trenches and the survival strategies that determined everyday life during the war, a completely new, previously unknown world of perceptions involving new hierarchies, rules, and vocabulary was created. Concepts like the total mobilisation and militarisation of society illustrate the impact of the war on human relations and reasoning. War Propaganda Offices shaped the image of the enemies and encouraged the search for internal opponents. In the hinterland, many people's rights were abolished or diminished through a series of measures. The Military Court was given jurisdiction over the civilians. After the armistice, masses of soldiers returned home, and together with the civilian population, they started cleaning up the ruins that were not only material.

Keywords: World War I, Isonzo Front, trenches, hinterland, militarisation, memory

Izkušnja prve svetovne vojne je bila travmatska tako za tiste, ki so doživeli strelske jarke in ujetništvo, kot za civiliste, ki so v zaledju doživljali lakoto, pomanjkanje, begunstvo in smrt svojcev, zato ni nenavadno, da velja za enega od prelomnih dogodkov 20. stoletja in dolgotrajno izhodiščno točko družinskega spomina in kolektivne memorije. Pri tem ne gre le za spomin na osebno ali skupinsko izkušnjo vojne, ampak je v evropskem prostoru vplivala na oblikovanje modela, kako se spominjati padlih in vojn nasploh. Vsako obdobje in skupnost si oblikujeta svojo predstavo, »represzentacijo« preteklosti. Osebna izkušnja v vsej svoji celovitosti v tem procesu oblikovanja komemorativnih praks in državne memorije nikoli ni povsem vključena, zato praviloma ostaja odprta in neulovljiva, presežni tujek osmišljanja in ustvarjanja skupinskega pomena in spomina. Spomin na izkušnjo slovenskih vojakov avstro-ogrske armade je bil v Kraljevini SHS in poznejši Jugoslaviji kljub množici spomenikov padlim vojakom, ki so bili postavljeni do začetka druge svetovne vojne, prepuščen veteranski skupnosti in ujet v polje družinskega spominjanja.¹ Prav tako je bila iz italijanskega kolektivnega spomina, ob vsej mitologizaciji vojne, odrinjena v pozabo izkušnja italijanskih vojakov v avstro-ogrski vojski iz Trsta in Tridentinskega. »Ni se smelo vedeti, da so se tisoči Italijanov častno bojevali za Avstrijo. In dogajalo se je, da so naše, ki so se po končani vojni vrnili s fronte ali iz ruskega ujetništva, karabinjerji opominjali, naj

¹ Štepec, *The Heritage of the Soča Front*, 214–33.

ne govorijo o tem, kar so doživeli, nekatere pa so celo poslali v prevzgojna taborišča v srednjo in južno Italijo.«² Podobno je študija o soški fronti v kolektivni memoriji prebivalcev Zgornjega Posočja razkrila, da je italijanska država kljub vzorni skrbi za avstro-ogrska pokopališča vzpostavljala neko drugo memorijo, »s katero, se prebivalci v zgornjem Posočju niso mogli in hoteli identificirati«.³ Pri tem lahko povzamemo, da imajo osebne izkušnje veliko skupnega, saj se predstave o vojni med seboj pogosto ne razlikujejo, so tipske in jih praviloma beremo kot skupinske izkušnje, ki jim lahko sledimo v ohranjenih spominskih in dnevniških drobcih in tudi v pozabah, neizrečenem in samocenzurah.

V evropskem prostoru se je ohranila obsežna zapuščina pisem,⁴ dnevnikov⁵ in spominskih zapisov. Z njimi so vojaki skušali ohranjata spomin na doživeto in obenem s pisanjem premagovati travmatično vojno izkušnjo. Za slovensko ohranjeno dediščino lahko potrdimo, da je njen precejšen del nastal brez namena objave in da so pisci s svojim pisanjem premagovali tudi nerazumevanje okolice. Franc Rueh, vojak kranjskega 17. pehotnega polka, ni omenjal svojega vojnega dnevnika niti svojcem.

»Tudi naš stari oče ni nikoli niti z besedico omenil dnevnikov ali albuma s fotografijami. K pisanju jih je (pisce dnevnikov op.a.) gnala notranja potreba. Pisali so jih zato, da so se vsaj nekoliko otresli more, ki jih je tlačila, ker so morali sodelovati pri ubijanju, dejanju, ki je v normalnih razmerah v nasprotju z vsemi človeškimi vrednotami. Stari oče je pisal dnevnik s svinčnikom v majhne beležke, ki jih je lahko stalno nosil s seboj.«⁶

V ohranjeni pisni zapuščini, h kateri lahko vsaj deloma štejemo tudi leposlovje,⁷ ki nastaja vse do danes, so se oblikovale skupne predstave o »veliki« vojni, ki presegajo omejitve državnih memorij, vojnih zavezništov in nadzorovanega sovraštva, davno spočetega v vojno propagandnih uradih. Za razliko od arhivskega gradiva se je v zapisih oblikoval in ohranil spomin na posledice vojne in bojnih taktik, ki je vključeval vojakov odnos do preživetega, njegova čustva in predsodke. Ob srečanju s topografijo strelskih jarkov in strategijami preživetja, ki so določale vojni vsakdan na obeh straneh nikogaršnje zemlje, ločene z bodečimi žicami, trupli in granatnimi kotanjami, se je ustvarjal do takrat neznan vojni imaginarij s svojimi pravili, novim besediščem in posebnostmi. Nekajletna priklenjenost vojakov različnih generacij v mrežo povezovalnih jarkov, bojnih črt, obrambnih linij, zalednih sistemov in povsem drugačne organizacije življenja, kot so je bili vajeni nekoč, je ustvarila nov predstavi svet, ki je bil drugačen od poznanega, ki je nastajal pred njihovimi očmi v nasprotju z znanimi modeli, obrazci in vrednotami. Kako pravzaprav razumeti nove razmere, osmisлити ruševine in razpad

2 Rumiz, *Kot konji, ki spijo stoje*, 21.

3 Klavora, *Soška fronta v kolektivnem spominu*, 108, 109.

4 Witkop (ur.), *German Students' War Letters*.

5 Palmer in Wallis, *A War in Words*.

6 Vilfan, *Predgovor*, 7.

7 Lah, *Velika vojna*.

vrednot, skupaj s hierarhijami, ki so jih določale in varovale. Kako se jih spominjati? Jih preprosto zamolčati ali o njih pripovedovati?

Vojeslav Mole ni bil osamljen, ko je v svoji zbirki poezije iz vojnega ujetništva citiral verz iz Dantejevega Pekla o teži doživetega in strahu ter ob tem zapisal, da so »še tako veren opis slednjič vendarle samo približne besede; kar pa smo tam preživljali, je bilo življenje intenzivno in strašno v svoji nagi grozoti. Duševna reakcija na vse, kar se je godilo okrog nas in z nami, je bila seveda pri vsakem posamezniku iz teh stotisočev najnesrečnejših žrtev svetovne vojne drugačna.«⁸ Maks Simončič je pisal o ponavljajočem se prekletstvu: »To, kar doživljamo sedaj, se bo vlekle za nami kakor prekletstvo in mi vsi, kar nas je tukaj, se tega nikoli ne bomo popolnoma otresli. Mogoče bo vse to kajboljšalo življenje onim, ki pridejo za nami, mogoče, toda ne verjamem.«⁹ To so bile osrednje skupne predstave o pozicijski vojni, ki so vojake povezovale onkraj običajnih identitetnih meja in so bile vezane na »pekel«¹⁰ in »peklenskost« življenja v strelskih jarkih ter izpolnjevanje zapovedanih ukazov kot edinega načina preživetja. Danes lahko razumemo, kje je v resnici bil vojak Jože Tronkelj, ki si je 14. junija 1915 zapisal v svojo beležnico: »Grozno, kaj sem v tem času prestal je težko opisat. Če bi kdo dobil kedaj ta papir v roke, bo lahko uganil kje sva bila.«¹¹ Bil je v strelskih jarkih skupaj z generacijo vpoklicanih vojakov, ki so, podobno osamljeno kot on, v svoje drobne beležnice zapisovali svoje vtise o vojni in se borili za svoj lastni spomin in proti pozabi.

Prva v slovenščino prevedena knjiga o izkušnji strelskih jarkov po končani vojni je bil roman z naslovom *Ogenj* in podnaslovom *Dnevnik desetnije* Henrija Barbussa, ki je prvič izšel v francoščini leta 1916. Knjigo je prevedel Anton Debeljak in je bila bralcem na voljo v knjigarnah leta 1921. Nekateri so jo brali tudi v razširjenem nemškem prevodu in njen izhodiščni imaginarij, okrepljen s številnimi lokalnimi »zgodbami« in fotografskimi podobami vojne, se je ohranil vse do danes in vplival na poznejše vojno leposlovje. V svoji knjigi, posvečeni »spominu tovarišev padlih poleg mene v Crouyju in na višini 119«, je o jutranjem prebujanju v strelskem jarku sredi vojne pokrajine zapisal:

»Zemlja! Pušča se polagoma prikazuje brezkončna in polna vode pod dolgo brezupnostjo jutranje zore. Mlake, lijaki, katerim ostra burja poznega jutra ščiplje in krotoviči vodo; sledovi začrtani po četah in nočnih sprevodih preko teh neplodnih polj, ki so prekrizana s kolesnicami blestečimi kakor jekleni tiri v siromašni svetlobi; kupi blata, kjer štrle tupatam polomljeni koli, izvinjene kobile v podobi X, naviti, zakrivljeni svežnji žice slični grmom. Zastran njihovih glenastih sipin in njihovih luči bi dejal: čezmerno sivo platno, ki plove po morju, mestoma potopljeno. Ne dežuje, vendar vse je mokro, prepojeno, izprano, strto in bledikasta luč se zdi, da se cedi. Razločuješ, dolge mrežaste jarke, kjer se grmadi ostanek moči. To je strelni zakop. Dno mu je tlakovano z lepko plastjo, od katere se noga pri vsakem

8 Mole, *Tristia ex Siberia*.

9 Simončič, *Galicija*, 78.

10 Pölzer, *Trije dnevi pekla na Soči*.

11 MNZSZ, ZOPD AŠ 226. Tronkelj, *Zapisi* 15. 3. 1915–21. 6. 1915.

koraku odlepi z mlaskom in ki smrdi okoli slednjega kritja, zavoljo nočne scaline. Odprtine same, če se mimogrede skloniš nadnje, zaudarjajo tudi kakor usta. Vidim sence vstajati iz teh prostranih lukenj in gibljejo se ogromne spačen gruče: pravcati medvedje, ki štopatajo ter brundajo. To smo mi.«¹²

Roman je bralcem skupaj s polemikami ob izidu, ki so dvomile v njegovo idejno in umetniško moč, še pred njegovim izidom v slovenščini predstavil Henrik Tuma v tržaški reviji *Njiva*.¹³

Leto pozneje je pisatelj in vojni veteran 2. gorskega strelskega polka Ivan Matičič v knjigi *Na krvavih poljanah* s podnaslovom *Trpljenje in strahote z bojnih pohodov bivšega slovenskega planinskega polka* opisal jutro na bojišču:

»Tudi noč je bila brezkončna. Rili smo v razpaljeno in trdo zemljo, ruvali kamenje, kopali si luknje in utrjevali svoj bedni položaj, ker ogroženi smo bili od vseh strani, celo od zadi je treskalo v nas tam nekje od morja. Neprenehoma so se svetile rakete pred nami, od strani pa nas je razsvetljeval žaromet, ki je svetil tam od Furlanije, ogenj je trajal vso noč, proti jutru je odnehal nekoliko ur, da smo zadremali, trudni strti. Zopet je vstal dan, vroč, krvav, dolg kot večnost. Ždeli smo po luknjah, molčali, čakali ... Najhujši je bil molk in večno pričakovanje. Ko trešči granata levo, desno ali za hrbet, pričakuješ, da trešči druga čez minuto že vate.«¹⁴

Knjigo je podobno kot Henri Barbusse posvetil »bratom trpinom, katerih trpljenje je bilo brezmejno, katerih križeva pot je bila brezkončna [...], ki so se zgrudili, brezplodno izkrvaveli, ki trohne v neblagoslovljeni zemlji, pozabljeni neslavni,« in v njej ohranjal spomin na slovensko vojno izkušnjo, na življenje v strelskih jarkih.

Na obeh straneh prve bojne črte so bile bivalne razmere izjemno slabe. Vojaki so bili utrujeni, neprespani, umazani in razcapani. Na bojišču so ostajala nepokopana trupla, razmnožile so se uši in podgane.

»Dobro pomnimo vsi gališke uši in druge skokice ..., ampak podgane na soški fronti. Zagrizle so se v naš kruh, onesnažile moko, načele meso, odgrizovale konzerve, telečnjake, škornje obleko. Po jarkih in kavernah so nam postale zvesta družba. Za grizljaj kruha si se moral boriti s podgano ... Hujša kakor Lah in drugi sovražniki nam je bila ta nadloga. Vojak sem bil, pogumen, pa me ni sram povedati, kako sem se tresel pred podganami.«¹⁵

V strelskih jarkih so se zato širile bolezni, med njimi kolera in tifus. Celotno bojišče je prekrival zadušljiv vonj eksplodiranih granat in primanjkovalo je pitne vode. Vonj razpadajočih trupel se je mešal z zadušljivim vonjem eksplodiranih granat. V strelskih jarkih so se širile bolezni, med njimi kolera in tifus. Obrambni položaji so bili v začetku bojov le zasilno utrjeni in hitro zgrajeni, zato so nudili slabo zaščito pred

12 Barbusse, *Ogenj. Dnevnik desetije*, 11.

13 Tuma, *Izza velike vojne*, 54–72.

14 Matičič, *Na krvavih poljanah*, 45, 46.

15 Bonač, *Noči groze*, 88.

silovitim topniškim obstreljevanjem. Vojaki so se podnevi v izpostavljenih zaklonih čim manj premikali, da ne bi izdali svojih položajev. Razmere pri Hudem Logu v času osme italijanske ofenzive je opisal Ivan Matičič: »Kako je vse smrdelo! Po mrličih, po nesnagi, po trohnobi in mrhovini. Kako je ležalo vsevpred in počez razmetano, vse blatno, okrvavljeno! Jarki so bili že stari, dobro utrjeni, a sedaj, ko je šla preko njih osma bojna vihra, so bili razsuti, razdejani. Trebalo je bilo delati z vso naglico in si utrjevati položaj, ker kdo ve, kaj pride jutri ali že nocoj!«¹⁶ V strelskih jarkih na prvi bojni črti, kjer so posamezne vojaške enote običajno morale zdržati od dva do tri tedne, je bilo oteženo redno preskrbovanje s hrano. V bojih so bile poleg topništva uporabljene vse vrste orožja, tudi bojni plini, metalci plamenov in zažigalne granate. Velika težava sta bili tudi preskrba z vodo in žeja, saj je na kamnitem in od sonca razžarjenem Krasu primanjkovalo vode. Vojak Josip Prelesnik se je spominjal, kako je skozi Kostanjevico prišel na doberdobski kras in ob tem zapisal: »Vročina je bila jako huda, vode pa je primanjkovalo.«¹⁷ Kljub zastraženim vodnjakom in prepovedjo pitja nečiste vode so, sodeč po številnih pričevanjih, vojaki pili nečisto in okuženo vodo, zaradi česar so se širile številne nalezljive in nevarne črevesne bolezni. Vojaške oblasti so organizirale gradnjo kraških vodovodov in se na vse načine trudile, da bi dovžali vodo, ki je nikoli ni bilo dovolj. Frontna črta soškega bojišča je v severnem delu potekala po visokogorju, kjer je poleg drugih težav prav tako primanjkovalo vode kot na celotnem soškem bojišču.

Ofenzive so se na soškem bojišču običajno začenjale z nekajurno ali nekajdnevno topniško pripravo. Izkušeni vojaki so se, razen mrtvih straž, umaknili s prve bojne črte v kaverne in bližnja kritja. Ko se je topniški ogenj preusmeril na nasprotnikovo zaledje, je to bil znak za vojake, da so se vrnili v prvo bojno črto. Sledili so juriši pehote čez vmesno polje, prepredeno z žičnimi ovirami, ki so jih posebni oddelki v zaščitnih oklepih in s škarjami za žico predhodno odstranjevali. Nasprotnik je napadalca skušal ustaviti z ognjeno točo izstrelkov iz strojnic pušk in topov, minometalcev in metalcev plamena. Če je napadalcem uspelo priti do nasprotnikovih položajev, so jih tam pričakali od topovskega obstreljevanja povsem zblaznjeni vojaki s puškami, bajoneti, gorjačami in nabrušenimi lopatkami. Ob vsej sodobni tehnologiji se je v teh trenutkih pokazalo skrito barbarsko bistvo vojne. Umrljivost med vojaki je bila izjemno visoka in preživeli so težko čakali na zamenjavo in odhod s prve bojne črte. Ponoči so z žičnimi ovirami prepredeno bojišče osvetljevali reflektorji in vojaki so utrjevali porušene zaklone, vezali presekane telefonske kable in kopali kaverne. Številni med njimi so bili ranjeni ali so trpeli za psihičnimi boleznimi, ki so bile posledice šoka. V zaledje so odhajali skozi razvejan sanitetni sistem vojaških bolnišnic: od prevezovalšč in sanitetnih postaj do dobro organizirane mreže vojnih bolnišnic. Pomembno sanitetno središče z vojno bolnišnico in pomembna železniška povezava sta bila v Štanjelu, kjer so ranjenci in bolniki dobili nujno zdravniško oskrbo, težje primere pa so potem poslali naprej proti Ljubljani in drugim mestom monarhije.¹⁸

16 Matičič, *Na krvavih poljanah*, 113.

17 Kobariški muzej, Josip Prelesnik, Spomini, Rokopis.

18 Šimac in Keber, *Patriae ac Humanitati*.

Kraji na območju bojev na Krasu, na Goriškem in v zgornjem Posočju so bili povsem razdejani in izropani, vojaki – tako napadalci kot branilci – pa povsem izčrpani. Pokrajina je bila strahotno uničena in posledice na človeški psihi so bile grozljive. Splošna značilnost pozicijske vojne so bili kot večnost dolgi dnevi in strelski jarki, kjer so vojaki ždeli po luknjah in čakali. Franc Arnejc, vojak koroškega 7. pehotnega polka, je 10. oktobra 1917, štirinajst dni pred prebojem italijanske bojne črte, v strelskih jarkih nad bovško kotlino zapisal: »Začelo je deževati in zelo pritiska mraz. Z vsem smo oskrbljeni zelo slabo, ker je tu preveč vojaščine in ni mogoče zadosti potrebščin pripeljati za nami. Trpimo veliko lakote in še to, kar dobimo, je popolnoma neslano, ker kuhinja ne dobi soli. Ne vemo ali to delajo nalašč ali je res nimajo. Že 14 dni je tako. Komaj čakamo, da bi šli naprej, da bi bili rešeni na ta ali oni način.«¹⁹ Erwin Schrödinger, dunajski fizik in vojak na soškem bojišču, si je v svoj dnevnik zapisal pomenljivo misel:

»Res je obupno: ljudje se navadijo na vojno. Res ne vem, ali že danes ni takih, ki jih bolj pekli vprašanje: kako bomo zdržali mir? Kakor pa ono drugo: kako vojno? Kajti tukaj je treba odpraviti prevrat celega ljudstva. Prevrati pa se nikoli kar tako ne povrnejo nazaj. Katere bojazni za prihodnost po vojni so zrasle v nas takoj na začetku. Odrinili smo jih, ko smo videli, da je vojno precej lažje prenašati, kot smo mislili. Ali to ni bila huda utvara? Ali zato enako velja za prihajajoči mir?«²⁰

Razmišljamo o vojni v industrijski dobi, ko so vojake z vlaki množično vozili na prvo bojno črto in potem preživele vračali skozi razuševalnice, vojaška zabavišča, bolnišnice in dopuste v zaledje in potem ponovno na bojišče. Čeprav je bilo zaledje povsem spremenjeno in se je pomanjkanje poznalo na vsakem koraku, je marsikoga razlikala med vsakdanjim življenjem v zaledju in strelskem jarku razočarala. Vojaki so s svojimi izkušnjami vojne in smrti pogosto ostajali osamljeni in med civilisti nerazumljeni. Še najboljše so jih razumeli vojni tovariši, s katerimi so si delili cigarete, vodo, hrano, življenje in v skrajnih razmerah oblikovane vrednote.

Leta 1929 je izšel po izpovedni vrednosti eden najbolj cenjenih in prevajanih vojnih romanov, ki ga je napisal Erich Maria Remarque, *Na zahodu nič novega*. V slovenščino ga je mnogo pozneje, leta 1966, prevedel Janko Moder. Junak romana, oblikovan po pisateljevi vojni izkušnji, je iz strelskih jarkov odšel v zaledje na 17-dnevi dopust, o katerem beremo: »Dopust sem si zamišljal drugače. Pred enim letom je tudi v resnici bilo drugače. Gotovo sem se medtem tudi sam spremenil. Med danes in tistikrat je cel prepad. Takrat še nisem poznal vojne, ker smo tičali na bolj mirnem odseku. Zdaj pa vidim, da sem postal bolj razkrojen, čeprav se tega nisem zavedal. Kar ne najdem se več tu kakor, da sem v tujem svetu.«²¹ A niso le strelski jarki spremenili vojakov, ampak tudi v zaledju, kjer je potekala preskrbovalna vojna za preživetje, so se spremenili civilisti in njihova življenja so bila vse manj prepoznavna predvojnimi navadam.

19 Arnejc, *Od Dnestra do Piave*, 78.

20 Schrödinger, *Vojni dnevnik 1915*, 38.

21 Remarque, *Na zahodu nič novega*, 92, 93.

Omenjeni Remarqueov junak je spremljal sestro v klavnico, da bi tam dobila kakšno kost: »To je velik priboljšek in ljudje se že zjutraj postavijo v vrsto in čakajo. Marsikdo omedli. Nisva imela sreče. Tri ure sva vsak nekaj časa čakala, potlej se je pa vrsta razšla. Zmanjkalo je kosti.«²² Vojna se je po dolgih letih »brezumnega obstreljevanja med frontnimi jarki« s številnimi žrtvami, ranjenci in invalidi ter delom v tovarnah streliva in drugje v industriji ob vsesplošni lakoti in pomanjkanju spremenila v vojno izčrpavanja in je »pri vseh družbenih slojih odločilno spremenila območje izkušenj in horizonte pričakovanj«.²³

Vojna je zaostрила razmere na notranjepolitičnem področju. Ko se je začela, so oblasti skušale utišati kritične glasove, narodne zahteve in notranja nasprotja med narodi večnarodne monarhije. Parlament je prenehal z delom in javno življenje je preglasila vojno-državna propaganda. Politične stranke in njihovi privrženci so želeli nastale razmere izkoristiti za prevlado in utrjevanje lastnih pozicij. V državi se je iskalo sovražnike, »srbofile«, vohune in nasprotnike monarhije. Pričakovanje, da bo moč orožja razrešila nakopičena evropska nasprotja, ki ga je spodbujala vojna propaganda, je bilo značilno za zgodnje poletje 1914. Skupno podlago patriotizma v večnarodni državi je propaganda skušala okrepiti s preusmeritvijo na zunanje nasprotnike monarhije. Časopisni članki so bili kmalu polni vojnega hujskaštva in zapisov o nasprotnikih, ki so ogrožali življenjske interese monarhije. Osamljeni glasovi mirovnikov so utihnili in vojni krediti naj bi zagotavljali, da bo v kratkotrajni vojni dosežena zmaga. Želje se niso izpolnile, vojna je na bojiščih zahtevala vse večji krvni davek in kmalu povzročila splošno izčrpanost v zaledju, ki je razkrilo drugačno vojno resničnost. Vojaška cenzura je nadzorovala časopise, korespondenco in obvestila z bojišč. Vse bolj militarizirana državna uprava pa je ustvarjala podobo sovražnikov in pogoje za preganjanje političnih nasprotnikov. Potlačena narodna nasprotja in politične napetosti pa so živeli naprej in se v novih razmerah sčasoma vse bolj zaostrovali. Vse to je vplivalo na oblikovanje stereotipov in predsodkov, ki so se širili med prebivalci in ostali ohranjeni v različnih dnevniških in spominskih zapisih. »Verolomni sovražnik«, italijanski napadalec, ki je v časopisih postal »zahrbtni Lah«, ki je »prelomil zvestobo« z zaveznikom, je v slovenskem prostoru v hierarhiji sovražstva z napadom na Avstro-Ogrsko hitro prehitel slovanske nasprotnike s »severnega« in »južnega« bojišča ter postal v zaledju soškega bojišča glavni sovražnik domovine.²⁴ »Zato ne preseneča, da je maja leta 1915, po vstopu Italije v vojno, prišlo v nekaterih krajih, zlasti pa v Trstu, do silovitih protiitalijanskih demonstracij. Izgredniki so med drugim polili Verdijev spomenik s črnilom, populili drevesa, ki so rasla okrog njega, ter se znašali nad italijansko lastnino.«²⁵

Spremembe, ki jih je prinesla vojna, so segale na vsa področja življenja širom monarhije. Na primeru omejevanja točenja alkohola in sprememb delovnega časa gostinskih lokalov v času vojne lahko spremljamo spreminjanje ustaljenih predvojnih navad. Že avgusta 1914 so začele pristojne oblasti omejevati odpiralni čas gostinskih

22 Prav tam, 94, 95.

23 Studen, »Nespodobno oblečene ženske«, 91.

24 Stergar, Slovenci in Italijani v času prve svetovne vojne, 148–56.

25 Prav tam, 152.

lokalov. Tako je ljubljanski mestni magistrat razglasil, da so lahko gostilne odprte do 22. ure, kavarne do polnoči in žganjarne do 19. ure²⁶ oziroma v zimskem času z enournim zamikom. Od oktobra 1914 so morale biti prodajalne žganih pijač (t. i. žganjarne) ob nedeljah in praznikih zaprte, ob sobotah in v dnevih pred prazniki pa od 17. ure naprej. V navedenem času se tudi v drugih gostinskih lokalih, razen natančno določenih izjem, ni smelo prodajati žganih pijač.²⁷ Vojakom je bilo prepovedano obiskovanje vseh gostilniških in krčmarskih obratov (kavarn, izkuhov) po 20. uri. Prepoved ni veljala za enoletne prostovoljce in za prehodne vojaške obiskovalce gostinskih prostorov, ki so bili dostopni »izključno s kolodvorskega perona«.²⁸ Zaradi nespoštovanja omejitev se je prej kot v dveh tednih prepoved premaknila z 20. na 18. uro z zaostrenimi kaznimi, ki so za lastnike predvidevale do 14-dnevno zaporno kazen oziroma odvzem obrtne pravice.²⁹ Odredba je aprila 1915 vsem lastnikom gostinskih in kavarniških lokalov z grožnjo stroge kazni prepovedovala »vsako dajanje žganih opojnih pijač beračem, bodisi proti plačilu ali zastonj«.³⁰ Isto leto je izšlo več ukazov deželnega predsednika o omejevanju »zlorabe alkohola« in preprečevanju pijančevanja.³¹ Poseben razglas o »utesnitvi točenja piva« je septembra 1916 predvideval časovne omejitve pri prodaji piva.³² Med izjemami pri omejitvah obiskovanja lokalov in strežbe po 19. uri so bili vojaki, ki so opravljali težka dela ali so prihajali z nočnimi vlaki in so imeli za to ustrezna potrdila in dovolilnice. Slednjim je bil v Ljubljani dovoljen vstop v kolodvorsko restavracijo in hotel Južni kolodvor.³³

Del omejitev je bil vezan na varčevalne ukrepe in prehrabeno krizo, ki se je po letu 1915 stopnjevala in je prizadela tudi gostinsko ponudbo. Tako je razglas marca 1916 sporočal, da se sme »z ozirom na okolnost, da je treba kar največ varčevati s sladkorjem,« vsaki prodani kavi, čaji in čokoladi »pridevati le po 2 ali k večjemu 3 kocke sladkorja.«³⁴ Prepovedi se je aprila istega leta pridružila omejitev prodaje mleka in mlečnih pijač v ljubljanskih kavarnah in gostilnah od »9. ure 30 minut dopoldne do 7. zvečer«. Prepoved, ki je bila povezana s širšo prehrabeno problematiko zaledja in organizacijo živilskih kart, je veljala tudi za »posušeno« in »kondenzirano« mleko. Napis o omejitvah je moral biti v lokalih obešen ali nabit na zelo vidno mesto.³⁵ Varčevanje z razsvetljavo in kurjavo je februarja 1917 v mestih povzročilo skrajšanje večernega odpiralnega časa gostinskih lokalov za eno uro.³⁶ Od spomladi 1917 je bila v kavarnah in gostilnah prepovedana prodaja tobaka in tobačnih izdelkov.³⁷

26 MNSZS, ZRP, Razglas št. 15.561, 15. 8. 1914.

27 MNSZS, ZRP, Razglas št. 13.970, 17. 10. 1914.

28 MNSZS, ZRP, Razglas št. 20.498, 4. 11. 1914.

29 MNSZS, ZRP, Razglas št. 21.126, 14. 11. 1914.

30 MNSZS, ZRP, Razglas št. 6322, 26. 4. 1915.

31 MNSZS, ZRP, Razglas, 23. 5. 1915; Razglas, 18. 6. 1915; Razglas št. 20.375, 7. 8. 1915.

32 MNSZS, ZRP, Razglas št. 14.733, 27. 9. 1916.

33 MNSZS, ZRP, Razglas št. 16.298, 25. 10. 1916.

34 MNSZS, ZRP, Razglas št. 4029, 13. 3. 1916.

35 MNSZS, ZRP, Razglas št. 1676, 1. 4. 1916.

36 MNSZS, ZRP, Razglas št. 2489, 17. 2. 1917.

37 MNSZS, ZRP, Razglas št. 11.392, 19. 4. 1917.

V času vojne so v zaledju nastali razvejan birokratski aparat in različne državne centrale, ki so v tesnem sodelovanju z vojaškimi oblastmi organizirale gospodarstvo, prehrano, promet, zbiranje surovin in druga področja življenja. Število uradov se je izjemno povečalo – od vojnopreskrbovalnih do vojnopošt nih – nesluteno so posegli v civilna družbena razmerja in jih militarizirali. Med njimi je imel pomembno vlogo osrednji vojnotiskovni urad, ki je skrbel za distribucijo novic, vojno propagando in cenzuro. Vanj so bili mobilizirani številni znani avstro-ogrski pisatelji, pesniki in slikarji, pisali so vojna poročila in osmrtnice. Z novo besedno zvezo »totalna mobilizacija«, enim od številnih pojmov, ki jih v besednjak prispeva prav vojna, lahko označimo moč vojnega posega v celovitost družbenih odnosov in predstav. V mestih v zaledju so bojni duh krepili različni dobrodelni dogodki, koncerti in projekcije. Dogodki so bili posebej pogosti med prazniki, v božičnem času in ob cesarjevih dneh, a varčevalni ukrepi so jim sčasoma jemali veliko zunanega blišča. Na njih so običajno zbirali prostovoljne prispevke za različne dobrodelne namene in pomoči. Takšen je bil tudi velik projekcijski večer v zvezi z vojaškim koncertom godbe domačega 17. pehotnega polka v soboto, 19. decembra 1914, ob osmih zvečer v Mestnem domu v Ljubljani. Predvajali so čez 100 »barvastih slik« z vseh bojišč svetovne vojne v letu 1914. »*Ker pri predstavi sodelujoči brezplačno stavijo svojo službo na razpolago se ves dohodek porabi za božična darila ranjenim in bolnim vojakom v tukajšnjih bolnicah.*«³⁸ Časopisi so redno poročali o obiskih prestolonaslednika in poznejšega cesarja Karla, ko je obiskal »svoje vojake« ob Soči, »tolažil ranjence« in se osebno prepričal, da italijanska »armada vojvode Aosta še vedno buta ob trdno zaprta vrata, skozi katera vodi pot v Trst«.³⁹ Za spodbujanje patriotizma in občutka pripadnosti skupnim ciljem so bili pomembni cesarjeva »očetovska« podoba in s tem povezani cesarjevi dnevi.

Politično življenje je zamrlo, kritični glasovi so utihnili in naraščalo je ovaduštvo.

»Medvojna vojaška vohunska dejavnost med domačim prebivalstvom ter njene posledice gotovo predstavljajo temnejšo plat sobivanja prebivalstva slovenskih dežel in avstrijske armade. V zaostrenih razmerah so na dan prišle vse predvojne zamere in vojska je v vojni očitno videla dobrodošlo priložnost za poravnavo starih računov. Vojaški vrh je vojne razmere, ki so vedno naklonjene ribarjenju v kalnem, ob asistenci civilnih oblasti izkoristil in vojska se je vse bolj vključevala v vodenje države,«⁴⁰

je zapisal zgodovinar Rok Stergar. Ozračje militarizacije, v katerem so bile zaprte in procesirane številne osebe, je v dnevniku opisal Fran Milčinski: »Po gostilnah in kavarnah šepet. Če gresta dva po cesti, se ozreta, kdo vzad.«⁴¹ V zaledju so razglasi svarili pred sumljivimi ljudmi, poostril se je nadzor nad prebivalstvom in

38 MNSZS, ZRP, Plakat, št. 2854, 1914.

39 Slovenec, št. 193, 24. 8. 1917.

40 Stergar, *Politični cilji slovenske inteligence*, 21, 22.

41 Milčinski, *Dnevnik*, 28.

preganjanje vohunov je postalo sestavni del vojnega imaginarija. Tednik *Tedenske slike* je objavil zapis:

»Ti *špijoni* stikajo in vohunijo po državi, uničujejo mostove, železnice, fotografirajo utrdbe, zažigajo skladišča in celo smodnišnice. Nekateri mečejo bombe, streljajo na državnike in generale ter zastrupljajo vodnjake in vodovode. Ni se čuditi, ako razjarjena množica zasačenega *špijona* na mestu pobije ali obesi, namesto, da bi ga – kar bi bilo koristneje – izročila policiji. Sovraštvo proti *špijonom* je torej opravičeno in vsako sredstvo, s katerim se sovražna *špijonaža* uničuje, je razumljivo in opravičljivo.«⁴²

»Zvečer so orožniki gnali tri francoske *špijone* na Brdo. Bili so preprosti cigani, eden izmed njih otrok.«⁴³ Januarja 1915 so se pojavili razglasi, ki so svarili pred vohunkami:

»Sovražno tujezemstvo se za ogleduška opravila dostikrat poslužuje po železnici samcat potujočih, navidezno čisto nesumljivih žensk. Te *špijonke*, prav dostikrat mlade, fletne in elegantno oblečene osebe, silijo med vožnjo v bližino vojaških čet, skušajo dognati, odkodi da so transporti in kam gredo, kateri vojni oddelki da so to, kako je izvežbano nadomestno moštvo, skušajo prisluškovati pogovorom, sploh zbirati vojaške podatke, katerih izdaja utegne za našo armado imeti najškodljivejše posledice.«

Javnost se je opozorilo, da je

»>nepoklicanim‘ prepovedano dajati kakršnekoli vojaške informacije, da je svariti pred neprevidnim govorjenjem vpričo neznancev in da je vsakogar, vojaka ali nevojaka, brezpogojna dolžnost, sumljive osebe brez odloga naznaniti (poveljništvu kolodvora, železniškemu osebju, policijskim organom) oziroma jim, če bi bežale, to preprečiti in jih izročiti prvi civilni ali vojaški gosposki.«⁴⁴

Politični zaporniki, vohuni in državljani sovražnih držav so napolnili vojaške zapore na Ljubljanskem gradu. O tem, koliko je bilo med političnimi zaporniki žensk iz slovenskih dežel, ni natančnih podatkov. Na Gradu naj bi bilo na primer aprila 1916 zaprtih 21 žensk, med katerimi so prevladovale Tržačanke. Sicer pa je bila med bolj znanimi slovenskimi zapornicami Ljudmila Pivko iz Maribora, ki je bila v preiskovalnem zaporu v Pragi, kasneje na Dunaju, in je bila zaprta zaradi svojega moža Ljudevita Pivka, ki je pri Carzanu prebegnil na italijansko stran in v skladu s svojimi narodnimi idejami, po katerih je imel avstro-ogrsko državo za glavnega nasprotnika Slovencev in Slovanov, odprl italijanski vojski del bojne črte. V zaledju je dobil sloves najbolj znanega vojnega izdajalca. Skupaj s sestro, očetom in štirimesečno hčerko so jo zaradi preiskave proti Ljudevitu Pivku in suma sodelovanja pri moževi veleizdaji zaprli v

42 *Tedenske slike*, 30. 9. 1914, št. 8, 3.

43 Milčinski, *Dnevnik*, 25.

44 MNZS, ZRP, Razglas, št. 5/Mob, Pozor, 1915.

preiskovalni zapor. V spominih ga je opisala: »Večja soba je, štiri postelje s slamnjacami in na njih zložene odeje, visoko zgoraj okna, močno zastražena, pa mizica, pri vratih umivalnik, na njem dva vrča z vodo; vse razsvetljuje nekakšna brleča svetloba od stropa – plin tam gori, brez žarnice, motno.«⁴⁵ Zapori in zasliševanja so bili za Ljudmilo Pivkovo izjemno naporni in ponižujoči: »Sledilo je temeljito pregledovanje obleke, ali ni kje kaj skritega – nož, papir, svinčnik. Enako je storila z menoj. Ti pregledi so bili tako ponižujoči. A treba je stati, lepo mirno, premagati jok od jeze, sramu in ponižanja. V rokah sem držala Vero (štirimesečno hčerko) in bila mi je tako težka.«⁴⁶ Preiskovalni sodnik je med zadnjimi zaslišanji želel pojasnilo, kakšen je bil njen odnos z možem in ali sta se v družinskem življenju prepirala in predvsem, »kdo je v takem primeru popustil«. Ljudmila Pivko je spoznala, da hoče vedeti, »kdo je močnejši in kdo uboga, kdo ima večji vpliv«, in je odkrito odgovorila, da »sem bila v takem primeru vselej jaz tista, ki sem popustila.«⁴⁷ Njeni odgovori so bili za še vedno prevladujoč patriarhalni obrazec, po katerem naj bi žena povsem sledila, če že ne ubogala svojega moža, povsem ustrezni. Sodna preiskava se je sicer nadaljevala, Ljudmila Pivko in njeni sorodniki pa so bili izpuščeni na prostost.

Situacija je bila podobna v zaledju vseh v vojno vključenih strani s številnimi lokalnimi posebnostmi. Tisk je povsod širil sovražstvo do zunanjih sovražnikov in v javnosti se je spodbujalo iskanje notranjih sovražnikov, ki so obenem postali »grešni kozli« za nakopičene težave. Med njimi je to postalo tudi 53.000 Nemcev, ki so živeli na britanskem otočju, kar je bila takrat največja priseljenska skupnost, takoj za irsko in judovsko. Do vojne so bili spoštovani člani lokalnih skupnosti, potem pa so postala moteča že njihova nemška imena, ki so bila pri marsikom edini preostali element identitete. Številni so bili med vojno internirani in po vojni deportirani, tako da jih je po koncu vojne ostalo le še 22.000.⁴⁸ V Nemčiji se je širila »anglofobija«, ki se je od poletja 1914 spremenila v dolgotrajno kulturno vojno, ki jo je propaganda ob podpori številnih izobražencev spretno spreminjala v pomembno zaledno orožje.⁴⁹ Njene odmeve lahko prepoznamo v karikaturah, časopisnih člankih in protibritanskih čustvih, ki so spremljali novice z bojišč in množično umiranje vojakov. Le slutimo lahko njen vpliv, ki je preživel daleč v povojni čas in je postal podlaga nestrpnosti v obdobju med obema vojnama.

Z vrsto ukrepov, ki so bili sprejeti, so bile ukinjene ali omejene številne pravice in vojaško sodstvo je v vrsti primerov dobilo pristojnosti nad civilisti. Po vstopu Italije v vojno je slovenske dežele posebej prizadela razglasitev za »območje armade na bojišču«, ki je civiliste podredila pristojnosti vojaških naglih sodišč. Poziv vojaških oblasti, ki je svaril pred italijanskimi vohuni, je državljanom sporočal, da sta »italijanska vlada in vojaštvo že tedaj, ko je bila Italija še naš ‚zaveznik‘, po celi naši državi razprostrla mreže svojega vohunstva«. Ob tem je v pozivu zapisano, da »čeprav so skoraj

45 Pivkova, Avstrijske ječe, 668, 669.

46 Prav tam, 682.

47 Prav tam, 706.

48 Emden in Humphries, *All Quiet on the Home Front*, 54.

49 Stibbe, *German Anglophobia and the Great War*.

vsi količakaj sumljivi ljudje sedaj spravljani na varno, je vendarle mogoče, da se nahajajo po naših deželah od Italije plačani ljudje, ki bodo skušali Italijanom v prid vohuniti in jim o vojaških dogodkih v naši deželi poročati«. To je uradno potrjevalo obsežno protivo-hunsko dejavnost in z njim povezan plaz aretacij sumljivih ljudi v prvem letu vojne. Potencialni vohuni so polnili zapore in izgnanska taborišča v zaledju, kot sta bila Mittergrabern in Wagna, sicer bolj znana po taborišču za begunce. Sumljiv je bil vsak, ki je spraševal, kako močne in kako sestavljene so naše čete in kam korakajo vojaki, ali se je »plazil okoli vojaških utrd, skladišč, smodnišnic, vojašnic« ali »postopal v bližini železniških prog«. Vse takšne ljudi, »ki se vedejo sumljivo«, je bilo nujno takoj naznaniti »županstvu, župnim uradom, orožnikom ali pa vojaškim poveljstvom«. ⁵⁰ »Naši listi so že poročali, kako so slovenski Rezijanci pomagali Lahom na Goriškem. Prebivalstvo naj se zato tudi po slovensko govorečih ljudeh ne da premotiti. Tudi ti so lahko vohuni in tem nevarnejši, ker se jih po njih govorici lahko ima za domače.« Pozvalo se je županstva, naj bodo posebej pozorna na »lonceveze, krošnjarje, brusače, postopače, lajnarje, begunce itd., ki hodijo po občini«. Župane se je tudi opozorilo, da so »zglasilni predpisi sedaj po naših krajih sila strogi«, da se mora vsakdo »izkazati s primerno legitimacijo, vsakdo se mora zglasiti, če pride od zunaj v občino«. In seveda, da je treba »te predpise brezobzirno izvajati«, ker le tako se »bodo morebitni vohuni kaj hitro izsledili«. V vojni resničnosti in splošnem sumničenju zato ni bila nič nenavadna zabeležka z dne 8. junija 1915, da so »v Gor. Vasi ustrelili naši Štefana Soviča po domače Tišlarjev, roj. 1849, ki je baje delal na polju, misleči, da je italijanski špijon. Pokopali so ga baje na Gor. Polju«. ⁵¹ Pri tem so vojaške oblasti opozarjale, da bolj ko je čvrsta in nepopustljiva obramba na soškem bojišču, bolj skušajo »podli in bojzljivi Italijani za hrbotom naše armade škodo delati, kjer bo le mogel. Tu pa se mu bomo uprli mi, pazili na vse sumljive ljudi, na njih vedenje in govorico, ter zvesto vse sporočili na pristojno mesto ali pa jih celo sami prijeli. Naša armada, naša država nam bo hvaležna za vsako še tako malo novico in za vsako pomoč.« ⁵² Armadno poveljstvo je 10. junija 1915 izdalo svarilo, v katerem je zapisano, da poškodovanje telefonskih, telegrafskih in železniških objektov pride pod pristojnost naglih vojaških sodišč in da bodo vsi taki prestopki kaznovani »z brezobzirno strogostjo«. Oktobra 1915 je bilo svarilo ponovljeno.

»Da se preprečijo takšni zločinski napadi že vnaprej, se delajo občine odgovorne, da se državne in vojaške telegrafske in telefonske proge v obsegu občinskih mej ne poškodujejo. Občine imajo torej skrbeti samostojno, da se te proge zadostno stražijo. Če bi poškodovale civilne osebe take proge ali katero železniško progo, ležečo med občinskimi mejami, in bi se ne mogel najti storilec, se bo naložila dotični občini visoka denarna kazen. Če bi te odredbe ne zadostovale, bi morali izbrati talnike, ki bi bili podvrženi vojaški oblasti.«

⁵⁰ MNSZS, ZRP, Poziv, št. 4419/Mob., 1915.

⁵¹ Bajt, Kanal ob Soči, 41.

⁵² MNSZS, ZRP, Poziv, št. 4419/Mob., 1915.

Pri tem je pozval tudi prebivalstvo, »ki je itak patriotično«, da bo »iz lastnega nagiba« skušalo preprečiti zločinske napade in da bo vojaškemu poveljstvu »naznanilo vohunstvo, o signaliziranju v korist sovražniku ali o drugih zločinih proti vojni sili«. ⁵³ V primeru naznanitve je bila prijavitelju obljubljena nagrada v vrednosti od 100 do 500 kron, če se je izkazalo, da je naznanilo utemeljeno.

Posledice so se v zaledju pokazale na vse večjem številu obsojenih pred vojaškimi sodišči na najostrejše kazni na podlagi obtožb, sumničenj in obsodb, ki pogosto niso bile dovolj utemeljene in človeško upravičene. Streljanja so izvajali na Suhem bazarju v Ljubljani. Dr. Ivan Robida, ki je bil kot mrliški oglednik navzoč ob dvanajstih usmrtitvah, je o tem zapisal, ⁵⁴ da je bilo pri zadnjih »eksekucijah« v Ljubljani »po sto in več gledalcev, ki so po Golovških gričih udrli proti morišču«. O njih je dobil vtis, da so tisti,

»ki so prisostvovali prvim usmrtitvam, zunanje bolj razburjeni kot obsojenec sam. Nekateri so bili smrtno bleđi, prepadeni, od slabosti znojni, tudi omedlelo jih je nekaj. Sočutja, sotrpjenja, po mimiki sodeč, pa sem na obrazih vendar le malo opazil. A videl sem tudi pritajene solze. Več pa je bilo napete pozornosti ali tudi nekakšne neprijetne zadrege, kakršne kaže obraz, če si zašel v mučno situacijo, o kateri si želiš, da je bo čim prej konec. Pa tudi brez brutalnosti in prezirljivih nasmeškov ni šlo, in fotografov ni manjkalo skoraj nikoli.« ⁵⁵

Vojaško sodišče v Ljubljani je delovalo na temelju razglasitve hitrega sodstva za Kranjsko z dne 16. marca 1915. Časopisi o procesih in ustrelitvah obsojencev niso poročali do leta 1916. Seveda pa so šele politične spremembe, ki jih je sprožil cesar Karel s ponovnim sklicem dunajskega parlamenta, omogočile ukinjanje zakonodaje, ki je ob začetku vojne povečevala pristojnost vojaških sodišč. Razglasitev amnestije za politične zapornike je bila v zaledju soškega bojišča sprejeta z velikim odobravanjem.

11. novembra 1918 je bilo sklenjeno premirje, orožje na evropskih bojiščih je utihnilo, Avstro-Ogrska je razpadla. Glavnina avstroogrskih vojakov, naveličanih vojne, pa se je vračala domov v nove države in skupaj s civilnim prebivalstvom pospravljala ruševine, ki niso bile le materialne. Pričakovanja pisca v priljubljubljenem slovenskem ilustriranem časopisu *Tedenske slike*, da bo zgodovinarjem pisanje o vojni zelo olajšano, saj »se zbirajo vse tiskovine, zasebna pisma vojakov in drugo«, se niso uresničila tako kmalu, kot je pričakoval. Ob tem je dodal, da »gotovo izide po vojni cela vrsta ‚spominov‘, ki jih spišejo in izdajo ne le prvi državniki, poveljniki, razni častniki, časnikarji in pisatelji vojaki nego tudi priprosti vojaki in državljanje« in da »takrat zvemo vso resnico«. ⁵⁶

53 MNSZS, ZRP, Razglas, št. 890/Mob. 11. 10. 1915.

54 Robida, Spomini na Suhi Bazar, 9.

55 Prav tam, 25.

56 *Tedenske slike*, 30. 6. 1915, št. 24, 4.

Viri in literatura

Arhivski viri

- Kobariški muzej:
 - Josip Prelesnik, Spomini. Rokopis.
- MNSZS, – Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije:
 - ZOPD – Zbirka osebnih predmetov in dokumentov.
 - ZRP – Zbirka razglasov in plakatov.

Literatura

- Arnejc, Fran. *Od Dnestra do Piave*. Celovec: Družba Sv. Mohorja, 1970.
- Bajt, Anton. *Kanal ob Soči. V dnevniku občinskega tajnika Antona Bajta*. Kromberk: Goriški muzej, 2006.
- Barbusse, Henri. *Ogenj. Dnevnik desetnrije*. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1921.
- Bonač, Fran. Noči groze. V: *Bojevniki: Spomini vojnihi veteranov prve svetovne vojne*. Ljubljana: Karantanija, 2014.
- Emden, Richard. Humphries, Steve. *All Quiet on the Home Front, An Oral History of Life in Britain during the First World War*. South Yorkshire: Pen & Sword Military, 2017.
- Klavora, Marko. Soška fronta v kolektivnem spominu zgornjega Posočja. V: Marko Štepec (ur.). *Take vojne si nismo predstavljali*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2014.
- Lah, Andrijan. *Velika vojna. Evropsko romanopisje o 1. svetovni vojni v slovenskih prevodih*. Ljubljana: Forum 7, 2020.
- Matičič, Ivan. *Na krvavih poljanah. Trpljenje in strahote z bojnih pohodov bivšega slovenskega planinskega polka*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1922.
- Milčinski, Fran. *Dnevnik 1914–1920*. Ur. Goran Schmidt. Ljubljana: Slovenska matica, 2000.
- Mole, Vojeslav. *Tristia ex Siberia*. Ljubljana: Nova založba, 1920.
- Palmer, Svetlana in Sarah Wallis. *A War in Words, The First World War in Diaries and Letters*. London: Simon & Schuster Ltd, 2003.
- Pivkova, Ljudmila. Avstrijske ječe. V: Ljudevit Pivko. *Proti Avstriji 1914–1918, 661–707*. Maribor: Založba Obzorja, 1991.
- Pölzer, Hans. *Trije dnevi pekla na Soči*. Ljubljana: Karantanija, 2011.
- Remarque, Erich Maria. *Na zahodu nič novega*. Ljubljana: Delo, 2005.
- Robida, Ivan. Spomini na Suhi Bajar I. 1915/16. *Kronika slovenskih mest* 2, 1935, št.1.
- Rumiz, Paolo. *Kot konji, ki spijo stoje*. Ljubljana: Modrijan, 2016.
- Schrödinger, Erwin. *Vojni dnevnik 1915*. Šempeter pri Gorici: Založba Univerze v Novi Gorici, 2018.
- Simončič, Maks. *Galicija. Spomini padlega vojaka*. Ljubljana : [s. n.], 1935.
- Stergar, Rok. Politični cilji slovenske inteligence. Nekaj drobcev o vohunih in vojakihi. *Zgodovina za vse* 5, št. 1 (1998): 21–29.
- Stergar, Rok. Slovenci in Italijani v času prve svetovne vojne. V: Peter Vodopivec in Katja Kleindienst (ur.). *Velika vojna in Slovenci*, 148–56. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
- Stibbe, Mathew. *German Anglophobia and the Great War 1914–1918*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Studen, Andrej. »Nespodobno oblečene ženske so satanovo orodje, ker po njih, kakor nekda po kači govori«. V: *Stiplovškov zbornik*, 89–102. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005.

- Šimac, Miha in Katarina Keber. *Patriae ac Humanitati*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2011.
- Štepec, Marko. The Heritage of the Soča Front and Collective Memory. V: Uroš Košir, Matija Črešnar in Dimitrij Mlekuž (ur.). *Rediscovering the Great, Archeology and Wenduring Legacies on the Soča and Eastern Fronts*, 214–33. Routledge, 2019.
- Tuma, Henrik. *Izza velike vojne*. Nova Gorica: Branko, 1994.
- Vilfan, Igor. Predgovor. V: Franc Rueh. *Moj dnevnik 1915–1918*, 7–8. Ljubljana: Slovenska matica, 1999.
- Witkop, Philipp (ur.). *German Students' War Letters*. University of Pennsylvania Press, 2002.

Periodični tisk

- *Slovenec*, 1917.
- *Tedenske slike*, 1914, 1915.